

УДК 35:94(477)

А. Стукалін

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ВОЄННОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розглянуто процес створення стародавньої держави – Київської Русі, роль воєнної організації як головного елемента державного механізму, який складався на той час, вплив воєнної організації на процес забезпечення сталого й поступового розвитку держави, особливості управління військом Київської Русі.

Ключові слова: Київська Русь, воєнна організація, державне управління, стародавнє військо, княжа доба, Україна.

У державотворчій діяльності сучасної України чільне місце належить проблемі творення власної воєнної організації та її основи – Збройних сил України – гаранта існування незалежності держави. З огляду на це, послідовний аналіз історичного матеріалу проблеми держави та державності минулого України, зокрема історії державного управління в сфері оборони, набуває непересічного значення. Актуальність вивчення цієї теми пов'язана з тим, що народ сучасної України свій подальший розвиток однозначно бачить в межах власного державного поступу, а розбудова складного механізму державного управління сферою оборони сьогодні є неможливою без всебічного ґрунтовного вивчення тривалої політичної історії населення, що мешкало на українських землях із найдавніших часів, а також минулого українців, які живуть на території нинішньої Української держави.

Очевидною є наявність тісного зв'язку визначеної теми із науковими та практичними завданнями, що сьогодні стоять перед українськими науковцями в галузі державного управління, які і до сьогодні не мають чітких аргументів та обґрунтувань щодо споконвічності власної державної традиції розбудови воєнної організації України.

Предметом дослідження є оборонна сфера Київської Русі. Виходячи з актуальності проблеми, мета статті – висвітлити та обґрунтувати особливості і основні тенденції розвитку управління тогочасною воєнною організацією, визначити використання можливостей провідних ідей цього періоду в сучасних умовах.

Аналіз попередніх досліджень свідчить про те, що дотепер з боку дослідників питанням державного управління у сфері оборони Київської Русі приділялась недостатня увага, їх ґрунтовному вивченню, натомість якщо вони і вивчались, то зазвичай не в контексті державного управління, а іншої дослідницької проблематики, здебільшого галузі військової історії, політології та історії держави і права України [1].

Стародавня Русь (Київська Русь) IX – XIII ст. – одна із найбільших держав середньовічної Європи. Маючи величезну територію – від Балтики та Льодовитого океану до Чорного моря та від Волги до Карпат, Русь була історично важливою контактною зоною між Арабським Сходом та Західною Європою, Візантією та Скандинавією. Це обумовило швидке входження її у загальноєвропейський історико-культурний ландшафт. Про потужну східнослов'янську державу заговорили у різних частинах Старого Світу. Вісники арабських та візантійських авторів, відомості скандинавських саг, французькі епічні твори подають Русь як могутню країну, яка посідає важливе місце в системі європейських політичних та економічних відносин. Київській Русі належить особливе

місце в історії Східної Європи. Завершення процесів її формування позитивно вплинуло на етнічний розвиток східнослов'янських племен, які поступово складалися у єдину стародавню народність [2]. К. Маркс вважав, що "... Як імперія Карла Великого йде попереду створення сучасної Франції, Німеччини та Італії, так імперія Рюриковичів йде попереду створення Польщі, Литви, Балтії, Туреччини і суто Московської держави ... Стародавні мапи виявляють, що ця країна у стародавні часи володіла в Європі навіть більшими розмірами, аніж як ті, якими вона в змозі похвалитися зараз. Її безперервне збільшення з IX по XI століття відзначалося з неспокоєм..." [3, 4].

Доцільно зазначити, що держави, яку називали "Київська Русь", ніколи не існувало – це термін, який виник у уяві дослідників та вчених. За джерелами назва цієї держави Русь або Руська земля. Термін "Київська Русь" був прийнятий істориками на початку XIX ст. і успішно вживався до середини XX ст., коли його почали замінити означенням "Древня Русь" та "Давня Русь". Однак правителі держави титулувалися князями київськими, тому термін "Київська Русь" більше відповідає історичній дійсності [5].

Стародавня Руська держава з центром у Києві відкрила новий – феодальний період в історії народів Східної Європи. Вона минула у своєму розвитку рабовласницьку формацію; на базі розвалу первіснообщинного ладу у неї формувалася феодалізм. В умовах зростання феодальних відносин у Київській Русі відбувалася поляризація майнового та соціального статусу різних груп населення. Величезній масі сільської і міської бідноти протистояли феодальні верхи. Стародавня Русь як велика європейська держава проіснувала від рубежу VIII – IX ст. до 40-х рр. XIII ст. [6].

За своїм державним устроєм, правовим ладом, соціально-економічним і духовним розвитком Київська Русь була в повному розумінні європейською державою, повноправною частиною тогочасної Європи, на розвиток якої вона безпосередньо впливала. Вона була ранньофеодальною державою з монархічною формою правління та була побудована за принципом сюзеренітету-васалітету. Ця держава була, передусім, об'єднуючою силою, яка забезпечувала, хоча й відносно, єдність східнослов'янських земель, порядок і спокій для населення, а також захист країни від посягань зовнішніх ворогів [7].

Протягом IX – XIII ст. система політичної влади Київської Русі, яка була заснована на принципах ранньофеодального монархізму й феодалізму, зазнала істотних трансформаційних змін. На етапі становлення Київської Русі утворилася дружинна форма державності: на ґрунті княжої дружини сформувався примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У цей час дружина виконувала не тільки роль війська, а й радників. Центральною фігурою цієї форми державності був князь, який більше виявляв себе як воєначальник, а не як державний діяч.

"Дружина" буквально означає "загін, товариші, суспільство" – загін воїнів, який об'єднувався навколо вождя племені, пізніше князя, короля. Військове формування у різних народів періоду "воєнної демократії", розвалу родового ладу та зародження феодальних відносин, засноване на взаємних обов'язках між вождем (князем) та його дружиною. Воєнна демократія – стародавня форма політичної організації суспільства, яка виникла в умовах руйнування первіснообщинного ладу і початку створення держав. Означає владу військових вождів за збереженням залишків первісного колективізму і демократії. Воїнами під час військових конфліктів є всі чоловіки, здатні носити зброю, а воєначальник обирається народним зібранням [8].

Доцільно відзначити, що під час створення ранньофеодальних європейських держав наявність дружини була характерною ознакою процесу розвалу

первіснообщинного ладу. Ф. Енгельс зазначав: “Військовий вождь, який набув слави, збирав навколо себе загін молодих людей, що жадали здобичі, зобов’язаних йому особистою вірністю, як і він їм. Він утримував та нагороджував їх, установлював певну ієрархію між ними; для малих походів вони служили йому загоном охоронців і завжди готовим до виступу військом, для більш великих – готовим офіцерським корпусом” [9].

На думку дослідників історії Київської Русі, дружиною були найближчі соратники князя, які оточували його і під час миру, і на війні. Дружина обіймала коло осіб, які постійно перебували біля князя, жили поряд з ним, уболівали за його інтереси. Одна із головних характерних особливостей союзу князя і дружини – спільність вогнища та хлібу. В соціальному розвитку Київської Русі дружина відіграла вельми істотну роль, вона мала потужний вплив на створення нового суспільства тим, що внесла до соціального середовища новий кастовий принцип на відміну від попереднього родового. Князь і дружина в Київській Русі були єдиними рушіями подій, тому вирішальний голос в екстремальних випадках належав саме дружині. Древньоруські князі збирали навколо себе нові соціальні сили внаслідок чого було закладено основу нового суспільно-політичного ладу, який прийшов на зміну устрою вічових общин. Дружина, яка вийшла із надр общинного устрою, “зрослася з князем і стала соціальною передумовою його діяльності” і разом із князем “забезпечувала нормальне функціонування стародавнього руського суспільства”. У період зародження державності Київської Русі військова сила (дружина) та князівська влада ще не становили єдиного цілого. У середовищі дружинників князя зазвичай вважали першим серед рівних [10].

У ранній період Київської Русі княжа дружина була відірвана від міських общин і формувалася з чужоземних найманців. Із часом служба князю давала слов’янам низку переваг і можливості швидкого збагачення, вона ставала спадковою, місце батька заступав син. Дружина виконувала як внутрішні функції (охорона державного ладу), так і зовнішньополітичні завдання захисту землі від чужоземних зазіхань чи насильницьких дій з боку сусідів. Система особистих зв’язків між князем і дружиною нагадувала васально-сюзеренні відносини у західноєвропейських державах. Проте були й суттєві відмінності: особиста відданість давньоруських дружинників попервах не закріплювалася тимчасовими земельними пожалуваннями (ленами), як це було у Західній Європі. І лише військова реформа князя Володимира Великого розпочала традиції наділяти дружинників землею за службу і під умови служби. Зазвичай кількісний склад дружини князя не виходив за межі 300 – 400 воїнів. Дружинники мешкали окремо на княжому дворі (в княжій резиденції), щоб у будь-який час бути готовими виконати завдання князя. З часом вони поступово віддалялися від свого патрона, заводили власні двори, отримували від князя землю та маєтності, осідали там. Саме тому дружина набрала структурної неоднорідності, її верхівку становила так звана “старша дружина”, яку, на думку більшості дослідників, формували з класу великих землевласників, що майном і значенням вибилися з решти населення – бояр (первісно боярів, від “болій”, великий). Джерела називають їх звичайними боярами, земськими боярами (або старійшинами), старцями, огнищанами, княжими мужами чи просто мужами [11, 12].

Система державного управління Київської Русі визначалася (як і в більшості країн сучасної їй Західної Європи) взаємодією трьох інститутів влади: успадкованими від родоплемінного ладу міськими народними зборами (віче), князя з його адміністрацією і боярською дорадчою радою (ближня боярська дума або рада), що представляла інтереси земельної аристократії та вищих служивих чинів [13].

У добу піднесення Київської Русі була сформована централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри. У період феодальної роздробленості одноосібна монархія поступила місцем федеративній. Отже, протягом XII – XIII ст. Київська Русь як імперія зазнала кардинальної еволюції від унітарної держави через федерацію й конфедерацію до сукупності кількох окремих суверенних держав. Тепер долю Русі вершив не князь, а група найвпливовіших князів, що шукали компромісних рішень на своїх зібраннях (“снемах”). Цю форму правління історики називають “колективним союзенітетом”. Таким чином, розвиток державності Київської Русі відбувався у двох напрямках: від системи управління, що випливала з військової організації, – до цивільних форм правління, від посилення централізму – до децентралізації [14].

Напередодні монголо-татарської навали (1237 – 1241 рр.) на Русі існувало майже п’ятнадцять великих князівств, п’ять із яких – на землях, що складають нині територію Української держави (Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Володимиро-Волинське та Галицьке). Новий історичний етап у розвитку феодальних відносин у давньоруському суспільстві хоч і супроводжувався розширенням імунітетних прав феодалів, проте не зруйнував складної системи васально-ієрархічних відносин. Основні інститути державної влади в Київській Русі, які визначилися ще на ранньофеодальному етапі, продовжували функціонувати і в період феодальної роздробленості [15, 16].

Провідним політичним інститутом Київської Русі була князівська влада, тому що великий київський князь був головним носієм державної влади, гарантом функціонування всіх органів управління, репрезентантом країни на міжнародній арені, символом державної стабільності. Водночас князь не був абсолютним володарем, тому що певною мірою поділяв цю владу з народним віче або з боярською радою. Князь був не лише верховним правителем країни, землі або волості, а й законодавчим розпорядником усього місцевого життя. Відсутність князя у місті чи на землі порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князів зумовлювала зміни попередньої адміністрації, яка була цілковито залежною від князівської влади [17]. У компетенції князя перебували: охорона кордонів; керівництво військом; збір данини; судочинство щодо васалів, дружинників, вищих посадових осіб; дипломатична діяльність; охорона торговельних шляхів; придушення рухів опору; поширення християнства; скликання княжих з’їздів; призначення на вищі посади; видання уставів, уставних грамот та інших законодавчих актів. Тобто, князь був носієм і виконавцем усіх функцій державної влади: законодавчої, судової, адміністративної, він стояв на чолі власної дружини і війська цілої держави та правив державою через своїх функціонерів [18, 19].

Великий князь був повноправним володарем лише в Київській землі, а в інших землях управляли місцеві князі. Всі державні органи тогочасної держави можна умовно поділити на центральні та місцеві. Певною мірою на політичні рішення князя впливали поради та підтримка боярської ради. Цей дорадчий орган походить від давньослов’янської ради старійшин. За своїм кількісним складом ця установа була нечисельною (10 – 15 осіб), до неї належали наймогутніші феодалі-землевласники, найвпливовіші князі, найвищі посадові особи, представники духовенства. Раду формував князь, він ініціював її скликання. Разом із боярською радою правитель обговорював питання оголошення війни і укладання миру, встановлення договірних відносин із іншими державами. У галузі

внутрішньої політики діяльність ради стосувалася обговорення та видання законів, висування кандидатур на державні посади. Рада брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових та інших питань державного життя. За відсутності князя або в разі його смерті рада перебирала на себе функції головного владного органу, наділеного повноваженнями щодо встановлення влади нового правителя [20, 21].

Важливим елементом політичної влади в Київській Русі було також віче. Історичні витоки віча пов'язані з додержавним періодом, коли у давніх слов'ян були започатковані збори громадян. У Київській державі віче асоціювалося із зібранням жителів певного міста або його частини для вирішення важливих громадських справ. До компетенції віча належало вирішення законодавчих, судових питань, а також оборонних та зовнішньополітичних проблем. Однією із функцій віча було комплектування народних ополчень і вибори ватажків. Віче скликалося під час облоги міста, перед початком військових походів. Попри панівну роль у державному управлінні Київської Русі князівської адміністрації значний вплив на нього мав також політичний інститут віча [22 – 24].

Характеризуючи органи місцевого управління періоду IX – XI ст., доцільно зазначити, що в цей час склалася так звана десяткова система управління. На думку дослідників Київської Русі у східного слов'янства в період розвалу племінних відносин військо поділялося на тисячі, сотні і десятки, на чолі яких стояли відповідно тисяцькі, соцькі, десяцькі. При завоюванні племен київські князі повинні були ставити в племінних чи в інших великих центрах свої гарнізони. У племінних і особливо важливих центрах вони ставили більший гарнізон – тисячу, яка розпадалася на сотні; тисяцький був начальником гарнізону, а сотники – командирами окремих частин. У містах меншого значення ставили й менший гарнізон, яким командував соцький. Цілком можливо, що в дофеодальний період тисячі і сотні почали втрачати своє реальне, математичне значення. Можливо, що гарнізон, на чолі якого стояв тисяцький, мав понад тисячу воїнів. Можливо і навпаки. У міру того, як влада київського центру здійснювалась над племенами, влада тисяцьких і соцьких почала обростати адміністративними, вірніше судово-поліційними (фіскальними), функціями [25].

Тисяцькі були найвищими урядовцями князя, часто його намісниками. Окрім того, князі створювали особливу місцеву адміністрацію з так званих посадників, які були повноважними представниками князівської влади на місцях в усіх її проявах [26].

У процесі державотворення Київської Русі її воєнна організація зазнала істотних трансформаційних змін. Як відзначав Б. Греков, коли казав про зміни у воєнній організації, які визначилися в епоху Київської Русі, “Військо у порівнянні з періодом “воєнної демократії” змінилося у двох напрямках: воно почало збиратися у міру потреби і втратило попередню “демократичність”, тобто не притягалося до розв'язання загальних справ і опинилося у підпорядкуванні не у своїх виборних або частково спадкоємних вождів, а у держави, на чолі якої був князь та знать, яка його оточувала. Подальший розвиток організації війська полягав у поступовому звільненні війська від малокваліфікованих з військового огляду елементів та у посиленні спеціального професійного ядра” [27].

У добу розквіту Київської Русі збройні сили склалися із: княжих та боярських постійних збройних загонів – дружин, які мешкали у місцях при дворі князя (боярина); полків – озброєних формувань народного ополчення місць, удільних князівств, земель – великих князівств. Іноді ополчення репрезентувало інтереси і декількох руських земель; окремих іноплемянних збройних формувань, основою яких була легка кіннота чорноклобуцьких племен (із тюркської “каракалпаки” – чорні шапки), назва

самоврядного об'єднання, що склалося із залишків тюркських кочових племен берендів, торків, печенігів, коїв тощо, які з дозволу київських князів оселилися у півдні прикордонної землі Русі на умовах надання військової допомоги; наймані іноземні війська (поляків, диких половців, угорців, варягів тощо) [28].

Ядро війська становила князівська дружина київського князя, до її числа належали воїни-професіонали, які у мирний час відігравали роль апарату примусу. Основним контингентом дружини була родова знать, але усякий, кого князь вважав цінним у ратній справі і пораді, міг бути включений до складу дружини. Як вже згадувалось, протягом часу князівська дружина набула соціально-військового розшарування. Верхівка дружини великого князя складалася з дружинників, що часто служили батькові князя (“дружина огня”). Вона переходила до молодшого покоління князів, мала попередній вплив і авторитет серед дружинників і в суспільстві. З її рядів виходили тисяцькі, посадники та інші представники князівської адміністрації. Молодша дружина – отроки, пасинки, датські, очевидно дійсно молодші віком, – перебувала при дворі князя, зближаючись і зливаючись з невеликою челяддю. З молодшої дружини вибирались особисті слуги князя, його охоронці, а також призначались дрібні урядові особи. Між старою і молодшою дружинами стояли дружинники, які не могли бути прилічені ні до тієї, ні до іншої групи. Вони не мали особливої назви. Звичайно їх називали просто мужами, відмінно від верхівки старої дружини – бояр і представників молодшої дружини – отроків. Вочевидь, що це був основний бойовий контингент особистих військових сил князя. Від військової справи їх звичайно не відривали, як відривали бояр для управління, або отроків для служби при дворі. Отже, дружина – загін найкращих воїнів слов'янського роду, протягом часу, перетворилася в особисту військову силу князя. Як писав В. Ключевський, “дружина князівства складала власно військовий клас” [29, 30].

Дружинники жили при дворі великого князя на повному його утриманні. Він постачав дружину всім необхідним – їжею, одягом, зброєю. На утримання дружини великого князя йшли різні державні доходи. На початку створення Київської Русі князь вів дружину на полюддя, стягати данину із підкорених племен. Полюддя залишилося й у пізніші часи, коли населення мусіло утримувати його та складати йому данину. На утримання дружини назначали інколи податок грішми. На військо йшла також частина доходів зі суду, так звана вира. Наприклад, Володимир Великий не карав розбійників смертю, а назначав на них грошові карі: “війни багато, вира хай буде на зброю й на коні”. Княжа дружина діставала на утримання й цілі міста та землі. Подалі службу в дружині великого князя почали нерозривно зв'язувати з власністю на землю. Хто ходив на війну, той мав право на земельний наділ [31].

Свої бояри і загалом дружина була не тільки у великого князя, але й у місцевих молодших князів. Вже за князя Ігоря (941 – 944 рр.) найближчі до нього знатні люди могли мати свої дружини, яких вони приводили під руку князя. У мирний час цих військ вистачало для охорони територій держави, сторожової служби, збору полюддя. Володимир Великий (980 – 1015 рр.) у 988 р. здійснив адміністративну реформу, суть якої полягала у приєднанні до Києва основних союзів давньоруських племен. Реформа ліквідувала місцеві племінні княжіння і замість цього запровадила поділ держави на уділи – землі довкола найбільших міст. Ці землі Володимир роздав в управління синам, яких мав 12 від різних жінок, але центральне управління залишив у своїх руках [32]. Кожний удільний князь також мав власну дружину. Дружини молодших князів та бояр комплектувалися також, як і молодша дружина великого князя, але відігравали свою

роль в інтересах своїх феодалів. Дружини князів-васалів допомагали своєму старшому у роді князю – сюзерену – управляти справами в конкретному регіоні держави – вотчині, уділі. Число дружинників залежало від багатства та сили князя або боярина. У деяких князів число дружинників сягало до 3000 осіб [33].

Під час великих походів до XI ст. великим князем скликалося народне ополчення (“вої”), яке складало найчисельнішу та вирішальну силу воєнної організації Київської Русі. Ці вої набиралися, головним чином, у містах, але іноді залучалися і смерди-селяни.

Міське ополчення скликалося, зазвичай, через угоду князя з вічем головного міста: для того, щоб отримати військо, князю було необхідно укласти особливий “ряд” – договір із містом. Якою б вагомою не була військова роль великого князя в Київській Русі, але не він, а віче розпоряджувалося, насамперед, народним ополченням. Князю як військовому фахівцю високого класу доручалося здебільшого командування військом, розбудова та організація збройних сил. Рішення віча щодо виступу в похід було обов’язковим для всіх. Незалежність давньоруських воїв підтверджується наявністю у народному війську власних командирів – воєвод, які не належали безпосередньо до княжого середовища. Окрім земських воєвод були також і князівські воєводи, яким князі доручали командування воями. Це не означало підпорядкування народного ополчення, тому що князь постачав командні кадри, які були необхідні земському війську. Поряд із воєводами, народне ополчення очолювали тисяцькі, але між воєводою і тисяцьким не було повної тотожності. Схожість їх полягала у тому, що і один, і інший були воєначальниками, але якщо кожний тисяцький був воєводою, то не кожний воєвода – тисяцьким. Посада тисяцького була постійною посадою, а посада воєводи – тимчасовою, яка була обумовлена воєнною ситуацією. У міських ополченнях брали участь і велика міська аристократія (яка давала кінноту), і купці, і ремісники. В бою міське ополчення перебувало іноді окремими підрозділами, так званими “полками”, іноді ж їх ставили у проміжках між дружинниками [34, 35].

Учасники народного ополчення йшли на війну звичайно зі своєю зброєю. Але в разі небезпеки й князь був зобов’язаний постачати воям зброю зі своїх складів. Учасники походу діставали деколи плату, але передусім військо мало право до воєнної здобичі й це найбільше примановало населення до військових походів [36].

Окрім дружин і міського ополчення, князі іноді залучали наймане військо із печенігів, варягів, половців, угорців тощо. Наймане військо, за правило, не було постійним і добиралося звичайно на час воєнних дій. Для постійного утримання найманців потрібні були величезні кошти. У той час було важко провести грань між найманцями та союзниками: найманцям платили золотом та сріблом, а союзникам дозволяли грабувати землі, які завоювали. Чужоземному війську під час миру князі дозволяли утримуватися у містах та селах, що мало назву розпустити військо на покорм. У 1018 р. польський князь Болеслав, союзник Святополка, зажадав: “розведіть дружину мою по городах на покорм – і так сталося”. У 1150 р. Ізяслав Мстиславич “послав угрів на покорм до Устилуга”. Варяги як наймане військо використовувалися тільки у X – XI ст. Чисельність їх була невеликою: літописи не знають загонів варягів понад одну тисячу осіб [37, 38].

Протягом часу васалами давньоруських князів стали чорні клобуки – назва самоврядного об’єднання, що склалося не пізніше 1146 р. із залишків малих тюркських кочових племен. Причиною об’єднання цих часто ворогуючих народів, що не нехтували пожитися за рахунок один одного та всі разом із Русі, була небезпека з того самого степу у вигляді орд половців. Не в силах встояти проти половців чорні клобуки з дозволу

київських князів оселилися у південних прикордонних землях Русі. Живучи в межах Київської Русі, чорні клобуки повинні були нести сторожову службу на рубежах держави, брати участь у походах проти зовнішніх ворогів та підтримувати сторону київського князя в міжусобних суперечках. Загальна військова сила чорних клобуків за відомими літописними свідченнями сягала в різні часи від 5 до 6 тисяч воїнів. У війську київських князів вони мали свою вагу, як рухливі підрозділи, відважні і завзяті, що насліпо йшли на всяку небезпеку, коли тільки можна було сподіватися наживи і здобичі [39, 40].

Залежно від суті і цілей війни, у ній брали участь або тільки вузьке коло князівських дружинників, або набране із підвладних київському князю племен військо. Більш за всіх воювала дружина київського князя. Військо збиралося тільки у походи. Загальна чисельність учасників походів сягала 15 – 25 тисяч воїв у звичайних, а у дальніх та стратегічно важливих походах – 40 – 50 тисяч, іноді 60 – 80 тисяч осіб [41, 42]. Але після розпаду Київської держави в період феодалної роздробленості окремі князі вже були не здатні збирати великі військові сили, тому у похід зазвичай виступали їх дружини [43].

Мобілізація оголошувалася з допомогою гінців і бірючів. Їх відправляли в садиби дружинників і в міста. На майданах міст військо скликалося ударами в бубни та звуками бойових труб. Дружина збиралася до князя протягом 2 – 3 днів. Таку мобілізацію називали словами “совокупити воїв, дружину” [44, 45].

Місто виставляло “тисячу”, яка поділялася на сотні і десятки. Тисячею командував обраний вічем тисяцький, згодом тисяцького призначав князь. Сотнями та десятками командували виборні соцькі і десяцькі. Протягом укріплення феодалних відносин десяткова військова організація змінилася на полкову. Слово “полк” мало кілька різних значень. Найчастіше воно означало “військо” взагалі. Далі “полк” означав похід або бій. Та полком вважали й народне ополчення на відміну від дружини. Нарешті, “полк” означав відділ війська. Полк за княжих часів не мав якогось постійного, означеного числа воїв, – був це відділ війська взагалі, раз більший, то знов менший. Літописи означають це словами: “сильний полк”, “великий полк” тощо [46]. У добу Ярослава Мудрого (1019 – 1054 рр.) розпочався поділ війська в поході і в бою на три полки – великий (“чоло”), лівої і правої руки (“крила”). А Володимир Мономах (1113 – 1125 рр.) увів у цей бойовий порядок полчний ряд (другу лінію), яка відігравала роль резерву [47, 48].

Безпосереднє управління військом під час битви було дуже складною і важкою справою. На чолі усієї раті стояв старший начальник – великий князь, який розподіляв військо на три частини: великий полк – центр, полк правої і лівої руки – фланги. Інші князі керували кожен своїм полком і підпорядковувалися старшому князю. Очолювали міське ополчення воєводи. Управління боєм виконувалося безпосередньо з бойових порядків, де частіше за все й перебував князь, або з місця, заздалегідь призначеного для управління або збору у разі поразки. Весь план бою розроблявся заздалегідь князями і воєводами та доводився до відома дружини. Коли ворог був недалеко, й можна було сподіватися битви, військо готувалося до бою і ставало в бойову лаву. Це звалось “ісполчити”, “ізрядити”, “пристроїти військо”. Слово “ісполчити” означає – виставити полки. Деколи військо вже в поході було поділено на тактичні одиниці, але звичайно аж перед самим боєм ставало в полки. Перед боєм великий князь об’їздив полки і укріплював на бій (“зігрівав до бою”). Початок бою головних сил визначався звуком бойових труб, ударами бубнів. Умовним знаком був також виступ князівського полку або самого князя. У бою важливу роль відігравали бойові прапори. До прапора збиралися дружинники після перемоги або поразки, прапор був надійним орієнтиром серед тисяч різноманітних

шоломів і панцерів. По тому, як розташовувалися прапори, визначали положення військ, розміщення сил. Маневрування на полі бою також відбувалося за прапорами, прапорами також вказували відступ, повороти, атаку ворога [49, 50].

Отже, воєнна організація Київської Русі була не тільки першочерговим, але й першорядним, головним елементом державного механізму, який складався на той час. Особливістю політичної системи Київської Русі стало те, що основні державні функції виконувалися воєнною організацією (князівською дружиною). У міру становлення Русі роль воєнної організації зростала та ускладнювалася, тому що вона забезпечувала її сталий та поступовий розвиток. На прикладі Київської Русі можна відстежити процес виникнення збройних сил як знаряддя влади держави, органу сили та примусу, який значною мірою визначав напрями розвитку державного механізму.

Література

1. Дорошенко Д. І. Нарис історії України [Текст] / Д. І. Дорошенко. — Львів : Світ, 1991. — 573 с.; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) [Текст] / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. [та ін.]; упоряд. Б. З. Якимович. — 4-те вид., змін. і доп. — Львів : Світ, 1992. — 712 с.; Мавродін В. В. Нариси з історії СРСР: древньоруська держава [Текст] : посіб. для вчит. / В. В. Мавродін. — К. : Радянська школа, 1958. — 260 с.; Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура [Текст] : лекції / за ред. Д. Антоновича. — 2-ге вид. — К. : Либідь, 1993. — С. 222—236; Бойко О. Д. Історія України [Текст] : навч. посіб. / О. Д. Бойко. — 3-тє вид., доп. — К. : Академвидав, 2010. — 688 с.; Історія держави і права України [Текст] : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. — К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. — 656 с.
2. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко // Енциклопедія історії України [Текст] : у 10 т. Т. 4. — К. : [б. в.], 2007. — С. 230.
3. Маркс К. Разоблачение дипломатической истории XVIII века / К. Маркс // Вопросы истории [Текст]. — 1989. — № 4. — С. 3—19.
4. Войтович Л. В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації / Л. В. Войтович // Український історичний журнал [Текст]. — 2003. — № 4. — С. 134—139.
5. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории [Текст] : монографія / П. П. Толочко. — К. : Наукова думка, 1987. — 246 с.
6. Павко А. Інститут державної влади Київської Русі в контексті політичних процесів сьогодення / А. Павко // Віче [Текст]. — 2008. — № 11. — С. 35—37.
7. Нікітін В. В. Давньоруська держава / В. В. Нікітін // Енциклопедія державного управління [Текст] : у 8 т. Т. 3. — К. : [б. в.], 2011. — С. 163.
8. Военный энциклопедический словарь [Текст]. — М. : Эксмо, 2007. — С. 179; 328.
9. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // К. Маркс. Сочинения [Текст] : в 28 т. Т. 21 / К. Маркс, Ф. Энгельс. — изд. 2-е. — М. : [б. и.], 1961. — С. 143.
10. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории [Текст] / И. Я. Фроянов. — Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1980. — С. 64, 65; 68.
11. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України [Текст] : навч. посіб. / Г. І. Трофанчук. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — С. 88, 89.

12. Бойко О. Д. Історія України... — С. 66, 67.
13. Нікітін В. В. Давньоруська держава... — С. 164.
14. Бойко О. Д. Історія України... — С. 64, 65.
15. Шип Н. А. Дискусія про термін “Русь” / Н. А. Шип // Український історичний журнал [Текст]. — 2002. — № 6. — С. 102.
16. Павко А. Інститут державної влади Київської Русі в контексті політичних процесів сьогодення... — С. 35.
17. Толочко П. П. Київська Русь [Текст] / П. П. Толочко. — К. : Абрис, 1996. — С. 209.
18. Малиновський В. Я. Державне управління [Текст] : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. — вид. 2-ге доп. і перероб. — К. : Атіка, 2003. — С. 11.
19. Яковлів А. Українське право... — С. 236.
20. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України... — С. 64.
21. Бойко О. Д. Історія України... — С. 65.
22. Там само. — С. 65.
23. Павко А. Інститут державної влади Київської Русі в контексті політичних процесів сьогодення... — С. 36.
24. Історія держави і права України... — С. 66.
25. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі [Текст] / С. В. Юшков. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 61, 62.
26. Дорошенко Д. І. Нарис історії України... — С. 75.
27. Греков Б. Д. Киевская Русь [Текст] / Б. Д. Греков. — М. : Госполитиздат, 1953. — С. 330.
28. Строков А. А. Военное искусство Киевской Руси [Текст] / А. А. Строков. — М. : Воениздат, 1948. — С. 23, 24.
29. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі... — С. 30.
30. Ключевский В. О. Курс русской истории [Текст] : в 9 т. Т. 1 / В. О. Ключевский. — М. : Мысль, 1987. — С. 175.
31. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)... — С. 16—18.
32. Мавродін В. В. Нариси з історії СРСР: давньоруська держава... — С. 403.
33. Рыбаков Б. А. Военное дело (стратегия и тактика) / Б. А. Рыбаков // История культуры Древней Руси [Текст] : в 2 т. Т. 1. — М. ; Л. : Академия наук СССР, 1948. — С. 397—416.
34. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории [Текст] / И. Я. Фроянов. — Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1980. — С. 208—211.
35. Рыбаков Б. А. Военное дело (стратегия и тактика)... — С. 404.
36. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)... — С. 21.
37. Там само. — С. 17.
38. Рыбаков Б. А. Военное дело (стратегия и тактика)... — С. 404.
39. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)... — С. 21, 22.
40. Хруленко І. Чорні клобуки – васали давньоруських князів / І. Хруленко // Воєнна історія [Електронний ресурс]. — 2005. — № 5/6. — Режим доступу : http://www.warhistory.ukrlife.org/5_6_05_8.htm.

41. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)... — С. 44.
42. Строчков А. А. История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное войско [Текст] / А. А. Строчков. — М. : Воениздат, 1955. — С. 163.
43. Рыбаков Б. А. Военное дело (стратегия и тактика)... — С. 403.
44. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)... — С. 42.
45. Рыбаков Б. А. Военное дело (стратегия и тактика)... — С. 407.
46. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)... — С. 46.
47. Военный энциклопедический словарь [Текст]. — М. : Эксмо, 2007. — С. 726.
48. Агеев А. М. Военная организация и военное искусство Киевской Руси (IX – XII вв.) / А. М. Агеев, Е. Ф. Устинов // Военно-исторический журнал [Текст]. — 1987. — № 12. — С. 75.
49. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)... — С. 53, 54.
50. Рыбаков Б. А. Военное дело (стратегия и тактика)... — С. 413.

A. Stukalin

PUBLIC ADMINISTRATION OF MILITARY ORGANIZATION IN KIEV RUS

The process of creation of the ancient state - Kiev Rus, the role of the military organization as a key element of state mechanism, which existed at that time, the influence of the military organization on the process of sustainable and progressive development of the state, peculiarities of the armed forces command in Kiev Rus are considered.

Key words: Kiev Rus, military organization, public administration, ancient army, principality era, Ukraine.